

(Аввало, шуни айтиб ўтиш керакки, ўзбек халки ўзининг кўп асрлик тарихи давомида хорижий давлатларнинг тажовуз ва ҳукмронлигига қарши курашиб келди. Унинг мустикаллик ва озодлик учун олиб борган қонли жанглари тарих саҳифаларида олтин харфлар билан битилган. Бундай курашлар чор Россияси ўзбек хонлиқларини босиб олгандан кейин ҳам содир бўлди. 1916 йилги халқ кўзғолони бир шаҳар ёки вилоятдагина эмас, балки бутун Ўрта Осиё ва Козогистонни қамраб олди. Унда ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар фаол қатнашдилар. Хатто ўлканинг баъзи жойларида руслар ҳам иштирок этганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг ақс садоси бутун Россия империяси бўйлаб таралди. Кўзғолон чор ҳукуматининг мустамлақачилик ва миллий зулми авж олган вақтда кўтарилди. Чунинчи, 1914 йилда бошланган биринчи жаҳон уруши Россиядаги барча миллату элатларнинг бошига кўпдан-кўп азоб-уқубат ва ташвиш солди. Халқ хўжалигининг издан чиқиб кетиши мамлакатда очарчилик ва қашшоқликни тобора қучайтириб юборди. Бу ҳолат айниқса, Туркистон ўлкасида яққол кўзга ташланди. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш қетаётганлигини рўқач қилиб, ўлка аҳолисини янада баттар талади, зулм остига олди. Оғир иқтисодий вазиятга қарамай, чор ҳукумати Бухоро (Қогон-Қарши-Термиз), Фарғона (Қўқон-Наманган-Андижон), Ёттисув (Арис-Бурнас) темир йўллари қурди "Бундан мақсад — ўлкада етиштирилаётган дехқончилик маҳсулотлари ва табиий бойлиқларни Россияга кўпроқ олиб кетиш эди. 1914—1916 йилларда 41 миллион пуд пахта, 3 миллион пуддан ортиқ пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 300 минг пуд гўшт, 474 минг пуд балик, 70 минг от, 12797 туя, 270 арава, 1344 ўтов, кўп миқдорда қуруқ мевалар ва бошқа озик-овқат маҳсулотлари Россияга жўнатилган эди. Шунингдек, 1914 йилда Ёттисув вилоятидан 34 миллион сўмлик йирик ва майда қорамол, 1915 йилда Қирдарё ҳамда Ёттисув вилоятларидан бир миллион бош қўй олиб кетилган. Ўлкада галла етиштириш ва чорвачилик орқага кетди. Россиядан галла қелтириш анча қамайди. Натижада рус галласига умид қўлаб нуқул пахта эккан ўзбек дехқони жуда қийин аҳволга тушиб қолди. Озик-овқат, қийим-кечак, газлама, қурилиш материалларининг нархи қун сайин ошиб қорди. Масалан, газлама нархи 300—400 фоизга, қийим-кечак нархи 200—300 фоизга, қанд нархи 250 фоизга, қойабзаллар нархи 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илғари 50 сўм тураётган отнинг нархи 100—200 сўмга, 5—9 сўмлик қўйлар нархи 30—35 сўмга ошди. Галла ва нон нархи ҳам кўтарилди. Булар қамдек, чор ҳукумати қар турли солиғу мажбуриятларни қўпайтирди. Ер солиғи 1914 йилдаги 6859021 сўмдан 1916 йилда 14311771 сўмга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийиндан қўшимча солиқ олиш қорий этилди.

1915 йилнинг 1 январидан бошлаб, туб аҳолидан қарбий қизматни ўтамаганликлари эвазига даромадларидан қўшимча 21 фоиз қарбий солиқ олиш қўрилди, Уруш туфайли пахтанинг бозор нархи қўтарилди. Бундан пахтақорлар бирмунча қойда қўришлари мумкин эди, лекин чор ҳукумати тўқимачилик саноати эгаларининг талабига қўра пахта савдосини назорат остига олиб, унинг бозор бақосини 30—31 сўмдан 24,05 сўмга туширди. Бу ҳол дехқонларга қизён қелтирган бўлса, капиталистларнинг қўнтагини тўлдирди. Масалан, биргина Тверь тўқимачилик саноати 1913—1914 йилларда пахтанинг эски нархидан 1893000 сўм қойда қўрган бўлса, уларнинг кейинги 1915—1916 йиллардаги даромади 9931000 сўмни ташқил этди. Дехқон оммасай қанқлар, фирмалар ва

махаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасидан ҳам мушкул ахволга тушиб қолган эдилар. Пахтакорларнинг эҳтиёж ва талабларини амалга оширувчи, химоя қилувчи бирорта ташкилот ёки жамият йўқ эди. Одатда, эрта баҳордаёқ пахтакорлар рўзғорида озиковкат, кийим-кечак ва маблағга муҳтожлик нихоятда қучайиб, уларнинг ер хайдаш, уруглик сотиб олиш ва экиш ишларига ҳеч вақоси қолмас эди. Пайтдан фойдаланувчи фирмачилар банклардан пул олиб, пахта туманларини кезиб, пахтакорлар билан қарзга пул бериш хусусида шартномалар тузардилар. Бу ишни амалга оширишда маҳаллий шароиту урф-одатларни яхши билган маҳаллий маъмурият вакиллари, даллоллар, чистачи 1 ва аравақашлар воситачилик қилардилар. Ҳар бир фирма вакили аввало вилоят ҳокимлари ва оксоқолларини ўзларига оғдириш учун қуюқ зиёфату совға уюштирганлар. Фирма бўлим ҳокими ва оксоқоли билан яхши муносабат ўрнатиши ҳамон унинг фаолияти учун кенг йўл очилган. Туркистонда бўлим оксоқолини ҳокими пихини ёрган одамлар бўлган. Одатда, оксоқол ва ҳокимликка бой қишлоқлар сайланган, сайлангунларича ўн минглаб сўм сарфлашдан-да тоймаган, ваҳоланки, унинг бир йиллик маоши 600 сўмга тўғри келган. Лекин ҳокимликни қўлга олиши билан сарфланган пуллари аҳолидан анча ошиғи билан қайтариб олган. Бу ҳаражатларни ундиришнинг асосий оғирлиги пахтакорлар зиммасига тушган. Шу равишда маҳаллий бойлар ҳам меҳнатқаш омма устидан қаттиқ зулм ўрнатган эди.

Хуллас, «оғир солиқлар, қарздорлик ва қаҳатчилик дехқонларни бир парча еридан ҳамда мол-мулкларидан маҳрум бўлишига олиб келди. Натижада мардикорлар ва чорикорлар сони кўпайиб кетди. Уруш баҳонаси билан туб аҳоли қаттиқ таъқиб ва сиқув остига олинди. Ўлкада вазиёт гоёт оғирлашиб, кескин тус олди. Бундан чўчий бошлаган чор ҳукумати зўр бериб, туб аҳолини рус давлатига нисбатан «содик» бўлишга чақирар, «ватанпарварлик» туйғуларини намойиш этишни талаб этарди. Давлатга қарши қилинган ҳар қандай ҳатти-ҳаракат дарҳол қўприб ташланиши ҳақида маҳаллий Маъмурият кўрсатма олган эди. Ҳатто маҷит-мадрасаларда рус императорига соғлик ва узок умр тилаган ҳолда «хутба» ўқиш буюрилди. Чор ҳукумати вакилларию капиталистлар маҳаллий маъмуриятга таянган ҳолда меҳнатқаш оммани мустамлақачилик ва миллий зулм исқанжасида бениҳоя сиқардики, унга бошқа чидашнинг иложи бўлмай қолди. 1916 йил 25 июнда рус императори Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эрқак аҳолисини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» ҳақидаги фармони яра устига қикқан қипқон бўлди. Бунга кўра Туркистон ўлкасидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув ва Каспийорти вилоятларидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган қишлоқ мардикорликка сафарбар этилиши лозим эди. Фармон бутун ўлка аҳолисини ларзага солди. Чунки мардикорликка, асосан қамбағаллар олиниши қерак эди. Улар қетса аёллар ва фарзандлар боқувчисиз қолиб, ҳалок бўлишлари муқаррар эди. Шунга қарамай чор ҳукумати вакиллари подшоҳ фармони дарҳол амалга оширилишини талаб қилди. Сабр-қосаси тўлиб-тошган халқ қўтарилди.

Кўзғолон 1916 йил 4 июлида Хўжанд шаҳрида/бошланди. Бу ерда тўпланган 6—7 минглик оломон полиция идорасини қуршаб олиб, мардикорликка бормасликларини шовқин-сурон билан исқор қилдилар. Оломоннинг олдинги сафларида Абдумадминов, Дадабой Машарипов, Яхёҳон Қори Олимхонов, Эшонхон Мирза Ўринов синғари қишлоқ турдилар. Қўтарилган омма орасида аёллар ва болалар ҳам бор эди. Полиция ҳамда аскарларнинг кўзғолончиларга қарата ўқ отишлари натижасида улардан уч қиши ўлдирилди, 4 қиши ярадор қилинди. Одамлар аскарлар қуролини тортиб олишга уринди.

Бу воқеадан кейин аҳоли Самарканд вилоятининг айрим жойларида ҳам биринкетин бош кўтариб, бир неча оксоколларни калтаклади, мардикорлик рўйхатларини йиртиб ташлади. 7 июлда Дахбед кишлоғида кўзголончилар бўлис бошқарувчисининг мирзаси Кобуловни ўлдиришди. Унга мулла Усмон Абдурасулоев, Гадоё Абдукодиров, Холмўмин Холмуродов, Азизкул Муродов, Мухтор Хафизов сингари кишилар бошчилик қилган. Кўзголон катнашчиларидан 24 киши хибсга олинди. 21 июлда Жумабозор кишлоғида 4 минг кишидан иборат оломон тўпланиб, мардикор олиншига қарши норозилик билдирди. Ўша куни Самарканд шаҳрининг Регистон майдонига тўпланган минглаб одамлар подшоҳ фармони бекор қилинишини талаб этди. Айрим одамлар мардикорга боришдан бош тортиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб бошқа жойларга қоча бошлади. Тошбўрон қилиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас, деган. Шу захоти эркаклар ва хотинлар уни кўчага судраб олиб чиқишди. Кимдир бикини ва қорнига пичоқ урган. Кўзголон вақтида подполковник Н. Е. Колесников бир неча маротаба оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилди. Аммо улар қаршилиқ кўрсатишни тўхтатмадилар. Кўзголончилардан бири кўлида қиличи билан Н. Е. Колесниковга ташланганида у бу кишини тўппончадан отиб ўлдиради. Шундан кейин халойикнинг қони қайнаб «Ур!» деган овозлар янгради. Оломон орасида Махмуд Мирсоатов исмли гимназия ўқувчиси «Миршабларни уринглар!» деб одамларни хужумга чақирган. Кўзголончилардан Мирқосим Исамухаммедов шериги билан телефон симини узган. Оломоннинг бошқарма идорасига бостириб қириши хавфи тугилгандан кейин Н. Е. Колесниковнинг буйругига қўра уларга ўқ узилди. Натижада 11 киши ўлдирилди ва 15 киши ярадор қилинди. Ўлганлар орасида Абдусаммад Абдусоатхўжаев, Шоюнус Абдукаримов ва бошқалар бор эди. Аёллардан Рўзивонбиби Ахмадхонова ўлдирилди. Зўрбиби Мусамухаммедова ярадор қилинди. Уста Одил Алимбоев, Охунбобо Абдулла Азизов, мулла Олим Файзибоев, Пўлат Мирисаев, Шоқир Камолов, Эрна-зархўжа Икромбоев, Содик Қориев ва бошқа кишилар яраланган эдилар. Бошқарма ховлисида рўй берган фожиадан кўп ўтмай Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Қочин етиб келади. У ўзи қўрган воқеани шундай баён этган: «Мен пблиция бошқармасига келганимда кўчада, бошқарма атрофида ва қисман ховлисида эрқақу хотинлардан ташкил топган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишидан иборат бўлиб, улар орасида ўлганлар ва ярадорлар ётарди... Полиция бошқармасига борадиган кўчада айрим кишилар менга йиги-сиги аралаш нималарнидир тушунтиришиб, қимларнингдир устидан шикоят қилмоқчи бўлдилар. Бу ердаги эркаклар ва хотинларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган кўринади. Полиция бошқармасига қирганимда Эски шаҳар мишабларининг ҳаммасини қўлларида тўппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идора-нинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразалар синганини кўрдим. Хали ҳарбий қисмлар келмаган эди. Оломоннинг тарқалишини сўраб қилинган таклифлар инобатга олинмай, шовкин-сурон эшитилиб турди. Кўп ўтмай ўликларни ва ярадорларни олишга ва тиббий ёрдам кўрсатишга қиришилди. Шу пайтда бошқармага ҳарбий билим юртининг бўлинимаси ва Тошкент Янги шаҳрининг мишаблари келишди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб, оломонни кўча тарафдан ўраб олди ва уларни тарқатишга муваффақ бўлинди. Кўзголончилардан бир гуруҳи мишаб Мирқосимнинг хонадонига хужум қилиш учун Бешоғоч томонга кетишган экан».

Чор ҳукумати кўзголонни бостиргандан кейин кўп кишиларни хибсга олди ва суд қилди. Галаённинг фаол катнашчиларидан этиқдўз Абдурахмон Қайюмсўфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомухаммедов осиб ўлдиришга ҳукм этилди. Ишчилардан Тожибой

Юнусхўжаев, Гулом Камолов, Йўлчи Иброхимов, Низомиддинхўжа Зайниддинхўжаев, камбагал дехкон Муродхўжа Махмудали Хўжаев, Екуб Муроджабоев ва бошқалар узок муддатли сургун ёки камок жазосига тортилди. Гарчанд Тошкент кўзголови бостирилган бўлса-да, унинг акс садоси бутун ўлка бўйлаб таралди. Аввало, галаёнлар Тошкент атрофидаги жойларда авжга чикди. Одамлар 12—14 июль кунлари Хитойтепа, Тўйтепа, Гишткўприк, Хонобод, Пискент ва Кауфман станцияси (Зангиота)да бош кўтариб, мардикорликка бормасликларини маълум килдилар. 15—16 июлда Вревский станцияси атрофида ва 84-темирўл разъездида кўп минг кишилик оломон кўчага чикди. 20 июлда Булат бўлисида 50 минг, Кибрайда 6 минг кишилик оломон мардикорликка карши исён кўтарди.

Улар орасида Тўйтепада бўлган кўтарилиш ажралиб туради. Бу ерда халойик оксокол уйи, идораси ва император Николайнинг суратини ёндириб ташлади. Чор харбий бўлинмаси" кўзголончиларга ўк узиши натижасида 20 киши нобуд бўлди ва ярадор килинди.

Сирдарё вилоятига карашли Амударё бўлимида (Коракалпогистон) хам кўзголонлар юзага келганлиги маълумдир. Кўзголон Фаргона вилоятини хам коплаб олди. 1916 йил 9 июль куни галаён Андижон шахридаги Жоме мачити майдонида кўтарилди. Бу кўзголонга А. Хакимоксоқолов, А. Рўзибоев, М. Абдукаримов сингари кишилар бошчилик килган. Андижон уезди бошлиги И. А. Бржезискийнинг маълумотида кўра, 500 кишилик оломон чор хукуматининг мардикорликка сафарбарлик тўгрисидаги фармонига бўйсунмасликларини айтганлар. Улар уезд бошлигининг тушунтиришига кулок солмай, ундан фармонни бекор килишни ва мардикорликка сафарбар килмаслик хакида тилхат беришини катъий равишда талаб этганлар. Аксинча элликбошилар ва бошка амалдорлар битта колдирилмай ўлдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талонторож килинишини уезд бошлигига билдирганлар. Бу талабга рад жавоб олингандан кейин кўзголончилар полиция ва харбий отрядга карши кетмон, тош ва таёклар билан ташландилар. Бу тўкнашувда харбий бўлинма томонидан ўк узилиб, кўзголончилардан 10 киши яраланган ва 3 киши ўлдирилган, аскар ва полицейлардан бир неча киши шикастланган. 10 июлда Олтинкўл бўлисида карашли Далварзин кишлогига кўзголончилар бўлис бошлиги Муллахонишбек Мулларўзибеков ва унинг икки хамрохини ўлдирган лар. Масалан, 12 июлда Довул ва Чашмай бўлисларидан одамлар Бухоро хонлигига ўтиб кетадилар. 11—12 июль кунлари ём, Зомин ва Янгикўргон кишлоклари ахолиси айрим оксоқолларни ўлдирди ва мардикорликка бормасликларини изхор килдилар.

Халк кўзголови, айникса Жиззах шахрида ниҳоятда кучли ўтди. Бу ерда 13 июль куни Назар Хўжа, мулла Махамат Рахим бошчилигидаги оломон чор хукумати хукмронлигига ва мардикор олинишига карши бош кўтарди. Прокурорнинг айбномасида кўрсатилишича, найза, сўйил, болта, пичок, килич ва тўппончалар билан куролланган оломон 13—17 июль кунлари сахар ва унинг атроф жойларида харбий кисмларга, маъмурият вакилларига карши хужум уюштирганлар. Улар кўп жойларда темирўл изларини кўчирганлар, кўприк ва уйларни ёндирганлар, телефон симларини узганлар, темирўл казармалари ва курилишларни остин-устин килганлар. Шунингдек, кўзголончилар Жиззах уезди бошлигй полковник Рукинни, приция штабс-капитани Зотогловни, уезд бошкармасининг таржимони Мирзахамдам Закиржонови, Жиззах шахрининг катта оксоколи Комил Жумабоевни, оксокол Мирзаёр Худоёров ва рус аскарари Ф. Гришенкони ўлдирдилар.

15 июлда Каттакўргон уездининг Чимбой ва Калкўргон бўлисларида хам галаён

кўтарилиб, кози Тошгойиб Назаров ўлдирилади, икки оксокол тошбўрон килинади, 18—21 июль кунлари галаёнлар Самарканд вилоятининг Мингарик, Гадойтопмас ва Сергош бўлисларида юзага келди. 20 июлда Каттакўргон шахридаги кўзголонда харбий команданинг ўк узиши натижасида 5 киши ўлиб, кўп кишилар жароҳатланди. Чор маъмурияти Жиззах кўзголови катнашчиларини вахшийларча жазолади. Шахар ва бир нечта кишлоклар ер билан яксон килинди. Шахар ахолиси иссик жазирамада чўлга хайдаб юборилди. Бу ерда кўп аёллар, болалар ва кексалар мисли кўрилмаган азоб-укубатларни бошидан кечирдилар. Хатто Жиззах фожиаси, Петербургда Дума йигилишида мухокама этилди. Дума бу масалани, умуман 1916 йилги кўзголонни бостиришда чор маъмурияти томонидан йўл кўйилган шафкатсизликни текшириш учун Дума аъзоси А. Ф. Керенский бошчилигида махсус комиссия жўнатади. А. Ф. Керенский ахволни текшириб, туб ахоли галаёнларини брстириш учун белгиланган жазо экспедицияси ўта шафкатсизлик килиб, нафакат эркакларни, балки аёллар ва болаларни ҳам кириб ташлаган; ахоли тураржойларини шу қадар бузиб, яксон килганларки, бунакаси уруш майдонларида ҳам юз берган эмас (масалан, Жиззах шахри бутунлай яксон килинган), деб топади.

Бундай ҳолат кўзгрончиларнинг, эсдаликлари ва халк оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топган:

Тахта кўприк битдими? Николай подшо ўтдими? Жиззах шахрини вайрон килиб Муродига етдими? Ош кади, палок кади, Томга чикиб дод айлади, Намозгоҳни солдат босиб Жиззахни вайрон айлади.

Халк кўзголонлари Сирдарё вилоятида ҳам аланга олди. 11 июль куни Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги полиция бошқармасига борадиган кўчада хотинлар дод-вой кўтариб, мардикорликка ҳеч қимни бермасликларини изҳор этганлар. Уларга эркаклар ҳам кўшилган. Полицейстр Мочалов миршабларга идорага қирадиган йўлларни тўсишни ва ҳеч қимни кўймасликни буюрган. Бирок, икки-уч минг кишилик оломон панжараларни синдириб, миршабларни тошбўрон килиб, ичкарига кирганлар. Хотинлар «мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз, шу ерда ўлаимиз», деб бақирган.

Кўзголончилардан бири миршаб Йўлдош Мухаммад кўлидан тўппончани тортиб олади. Бошқарма идорасининг қоровули Мираҳмад Мирақшаев маъмурият ёнини олганлиги учун оломон томонидан ўлдирилган. Шунингдек, халойик полиция бошқармасининг мирзаси Трентовеус бошини жароҳатлаган. Тошбўрон туфайли Себзор даҳасининг миршаби Саид Исмоилжонов, Шайхонтохур даҳасининг миршаблари Тилла Эшмухамедов ва Дониёрхўжа Исахўжаевлар жароҳатланади. Аскарлардан уч киши яраланган. Оломон бошқарма идораси дераза ва эшикларини синдирдилар. Шу пайтда хотинларнинг кўзголонга катнашаётганлигини қоралаган Обид уста Азизхўжаев қалтакланди. У шаҳар қасалхонасида ўлган. Прокурор айбномасида кўрсатилишича, у полиция бошқармаси идораси деразаси тагида туриб, шовкин-сурон кўтариш ва билан юзма-юз бўлган. Шунда оломон орасидак бўлинма бошлигига қараб тошлар отилган. Бу кўзголон ҳам бостирилган. 11 июлдан 12 июлга ўтар кечаси 400—500 кишилик оломон Тўда кишлок оксоқоли кўлидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб, қуйдирган. Бу вақтда Риштон кишлогига ҳам М. Бобохонов, Ш. Хожиев, П. Йўлдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида кўзголон кўтарилди. 500—600 кишилик оломон Кўкон уезд бошлиги К. В. Мединскийнинг тушунтиришига қулок солмай, бўлис хокими М. Жалоловга ташланиб уни ўлдирмокчи бўлдилар. Бирок, хоким оломон орасидан қутказиб олинди. К. Мединскийнинг кўзголончилардан бир неча кишини ушлаб олиши оломонни янада

газаблантирди. Халойик харбий отрядни куршаб ола бошлади. К. Мединский ва унинг хамрохлари, шу жумладан махаллий маъмурият кадам-бакадам куролларини укталган холда чекина бошлайди. Бу вақтда кўзголончиларнинг бир гурухи К. Мединскийнинг орка томонидан тўсиб олди. Харбий бўлинма ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтаклар билан куролланган оломон халкасида қолади Харбий бўлинма ўт очганда кўзголончилардан уч киши яраланган, 12 киши камокка олинган.

Халк галаёнлари майда кишлокларда ҳам юз берган. Бундай холларда уч-тўрт кишлок ахли биргаликда ҳаракат қилган. Масалан, Кирккетмон, Бешкалапоён ва Бешчаллабола кишлокларидаги халк оммаси Кудаш кишлогига тўпланиб, бўлис хокимини ўлдирмокчи бўлиб, кидирганлар. Эллиқбоши ва унинг ўглини калтаклаганлар ҳамда уйини бузиб, мол-мулкни талаганлар. Харбийбўлинма томонидан кўзголон катнашчиларидан 18 киши хибсга олинган. Кўзголонлар темирўл ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қўйган. Шунингучун ҳам Кўкон жандармерия бошлиги темирўлга яқин жойда аҳоли тўпланиб Горчаков станциясини эгаллаш, телефон ва телеграф оркали алокани бузишга шайланаётганини Фаргона вилояти генерал-губернаторлигига маълум қилган эди. Кўзголонлар бостирилгани билан барибир чор маъмурияти вакиллари мавкеига зарба берарди. «Кейинги кунлардаги галаёнлар,— деб ёзганди Кўкон уездининг бошлиги К. Мединский,—аҳоли орасида махаллий маъмуриятнинг мавкеИни анча кўпориб ташлади. Махаллий маъмурият хаддан ташқари асабийлашган бўлиб, ўзига ишончни йўқотмокда. Мусулмон байрамининг биринчи кунда (18 июль) умумий кўзголон кўтарилиши тўғрисида катъий сўзлар эшитилмокда. Хавфсизликни таъминлаш учун Кўкон шаҳар гарнизонини тезда кучайтириш лозим». Шунингдек, бу ҳужжатда темирўллар хавфсизлигини дархол ошириш ҳам баён этилган.

Халк галаёни Наманган уездида ҳам кенг қўламда ўтган эди. 9 июлда минглаб эркак ва аёллар чор ва махаллий маъмуриятнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини тан олмасликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг кўзголонни таркатиб юборишга қаратилган ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча, халк оммаси тобора кўпайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан куролланган харбий рота чакирилиб, оломонни кўркитиш чораси қўрилди[^] Бирок, кўзголончилар рўйхатнинг берилишини катъий туриб талаб қилдилар. Шу вақтда оломон орасидан «Ур!» деган сўзлар янграб, халк ротага ташланди. Аскарлар пулемётлардан ўқ узиб, кўзголончилардан 12 кишини ўлдирдилар ва 38 кишига тан жароҳати етказдилар.

Наманган уезди бошлиги П. Р. Крашковнинг кўрсатишича; ярадор бўлган кўзголончилар маъмурларга қарата: «Бу ҳеч нарса эмас, барибир биз ўз мақсадимизни амалга оширамиз!» деб хитоб қилганлар. Кўзголон вақтида катта-кичик оксоқоллар, қозилар, полиция, умуман маъмурият вакилларининг ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин кўзголон таркалиб, унинг фаол катнашчиларидан 19 киши камокка олинган.

12 июлдатну уезднинг Олмос кишлогига эркак ва аёллар биргаликда бош кўтариб, махаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги, кийногига қарши курашдилар. Улар кишлок оксоқоли М. Абдурахимов ва унинг ёнидаги хамрохларини калтакладилар. Бу хилдаги ҳаракат Жарқўргон кишлогига авжга чиқди; 11 июлда бу кишлокда 1000 га яқин одам тўпланиб, улар махаллий маъмурият жойлашган болохонали уйни куршаб олиб, рўйхат-ни талаб қилдилар. Кишлок оксоқоли Тожибой рўйхатларни оломон ўртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дархол йўқ қилинди, Бирок, кўзголончилар бу билан қаноатланмай, болохонага бостириб кириб, бўлис хокимини ерга ташлаб юборади.

Оломон оксоколни калтаклаб ўлдиради. Шундан кейин оломон бўлис хокими уйини хонавайрон килиб ташлайди.

Уезднинг Пешкорон, Уйчи, Хўжаобод, Уйгур, Тошкўргон ва Барзик кишлоклари ахолиси бош кўтариб амалдорларнинг уйларига хужум килган ва рўйхатларни ёндириб ташлаганлар. 14 июлда уезднинг Чиндаул кишлогига катта кўзголон бўлган. 1000 кишига якин халк оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик хакидаги тушунтириш сўзларига кулок солмай, норозилик билдирганлар. Кўзголончилар полиция ва унинг бошлигини куршаб, рўйхатларни тортиб олганлар. Шунингдек, улар бўлис идорасини бузиб ташлаганлар. Кўзголоннинг 50 нафар фаоллари иши судга оширилган.

15 июлда уезднинг Чодак кишлогига кўтарилган кўзголон ҳам эътиборни тортади. Кўп сонли оломон бўлис хокими Муллакози Худойбердиевнинг уйига бостириб кирган, уни тепкилаган. Кетмон, таёк, тош ва болталар билан куролланган халк Ш. Тойирбоев, М. Каримов, М. Аширматов каби маъмурларни ҳам дўппослаган. Айрим кўзголончилар. Бунда кишлокнинг бутун ахолиси катнашди. Жазо бўлинмаси етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси кишлокни тарк этган эдилар.

13 июлда Андижон уезди Майгир бўлисининг Чуам кишлогига кўзголон кўтарилиб, оломон кишлок оксоколи Й. Хасанбоев, элликбоши Кипчокбой ва мулла Йўлдош Султонхўжаевларни уриб ўлдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб, мол-мулкларини талаганлар. Кишлок оксоколининг отаси К. Тўракулбоевнинг кўрсатишича, халойик уй-жойларни вайрон килишдан ташқари, 200 минг сўмлик карздорлик хужжатлари ва векселларни ёндириб ташлаганлар.

Кўзголонлар жазо бўлинмалари томонидан шафқатсиз бостирилишига карамай, тобора кенг ёйила борган. 12 июлдан 13 июлга ўтар кечаси Чек Офтобачи ва Чек Гофир кишлокларининг 300 кишилик оломони кишлок оксоколининг уйига бостириб кириб, уни топиб берйшларини оила аъзоларидан талаб килганлар. Бу вақтда оксокол ва маъмуриятнинг бошка вакиллари Андижон шахрида яшириниб юрган эдилар.

Кўзголончилар оксоколнинг ўглини ва бошка кариндошларини боглаб, оксоколни топиб беришмаса, уларни ўлдириш ва уй-жойларини ёндиришни маълум киладилар. Хатто кўзголончилар оксоколни кидириб топиш ва жазолаш мақсадида ўз вакилларини шахарга юборганлар. Чек Офтобачи кўзголончиларининг бошлиги курашни давом эттириш мақсадида Хонбог, Чек Мадийёр каби кишлокларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб, халкни кўтарилишга, амалдорларни жазолашга даъват этади.

Кўзголон Донкўйма кишлогига ҳам бўлиб ўтган. Бу ерда халойик кишлок оксоколи М. Саримсоковнинг хонадонига бостириб кириб, мардикорлар рўйхатини ва бошка хужжатларни куйдириб, оксоколни топиб беришларини кариндошларидан талаб килганлар. Халк кўзголови Миробод кишлогига ҳам бўлиб, махаллий маъмуриятнинг зулми ва адолатсизлигига карши курашганлар. Маъмурият вакиллари кўзголончиларнинг жазосидан шахарга кочиб кутулганлар.

Норин, Баликчи, Жалолкудук, Хакимобод, Избоскан, Ербоши бўлисларида, Чўжа, Хўжаобод, Капа, Пода кишлокларида бўлиб ўтган халк харакатлари ҳам диккатга моликдир. Бу ердаги кўзголонларда ҳам юкоридаги хатти-харакатлар такрорланган. Фаргона вилоятидаги энг йирик кўзголонлардан бири 10 июлда Маргилон шахрида бўлиб ўтган эди. 20—25 минг кишидан иборат шахар ахолиси Ўрда майдонида тўпланиб, мардикорликка карши кўтарилдилар. Кўзголончилар мардикорликка олиш хакидаги Фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сўзламокчи бўлган полицмейстер, подполковник Пахотин ва махаллий маъмурият вакиллари гап бермай, хужум

килганлар. Полковник Пахотин эса тўппончасини ўқталган холда зўрга тўдадан кочиби кутулган. Мехнаткаш халққа жабр ўтказган оксоколлар эса майдонда оломон томонидан калтак, кетмону тошлар билан уриб ўлдирилган. Одамлар тарқаб кетиши ҳамано кўшимча харбий бўлинма келиб, Ўрда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кун давомида кўзголоннинг фаол катнашчилари кидирилиб, улардан 63 киши камокка олинди. Жинлар кишлоғида эса кўзголончилар билан жазо бўлинмаси ўртасида тўқнашув рўй берган. Ёзёвон бўлисининг турли жойларида бўлиб ўтган кўзголонларда 36 киши суд жавобгарлигига тортилган. Уларда асосан хотинлар фаол иштирок этгандилар. Шу боисдан аёллар устидан тергов кўзгатилган. Бирок, жамоат тазйикидан чўчиган чор маъмурияти аёллар устидан олиб борилган терговни пировардида тўхтатган эди. Аравон бўлисида халойик адолатсизлик ва зулмга қарши кўтарилиб, бўлис хокимини калтаклаб ўлдирганлар. Галаён сабабларини Туркистон тумани мухофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков шундай баён этган: «Кўкон шахрида Аравон бўлис хокими Иброхимнинг ўлдирилиши у томонидан аҳолининг каттик зулм остига олиниши натижасида содир бўлди. Бўлис хокими сафарбарликка ишчи қучларини жалб этиш хақидаги буйруқни олиб кўлим мирзаси Гофир билан маслаҳатлашиб, чакирик рўйхатига барча кишиларни киритиш ва қим пул берса, уни рўйхатдан ўчиришга қарор қилдилар, бу унинг ўлимига олиб келди. Кўрсатилган бўлим мирзаси Гофир ойига 25 сўм маош олади. Бирок, у кейинги икки йил давомида Кўкон шахрида 6 минг сўмга яқин баҳода уй сотиб олди. 2000 сўмдан ортиқ пул сарфлаб, ўзи ва уқасини уйлантирди. Бундан ташқари унинг 1000 сўм нақд пули бор. Фарғона вилоят бўлислари хокимларининг кўпчилиғи Аравон бўлис мирзаси қаби иш'юритадилар». 9 июль куни мазкур бўлисининг Розийёглик кишлоғи аҳолиси кўтарган кўзголон жиддий тус олди. Махаллий маъмуриятнинг адолатсизлиғи ва зулмидан сабр қосаси тўлган оломон бўлис хокими И. Хасанбоев ва унинг ҳамроҳларини уриб ўлдирган. Кўзголончилардан бири халок бўлган. Кўзголонни бостириш учун етиб келган жазо бўлинмаси дарҳол оломонни қуршаб олиб, 316 кишини хиёсга олган. Бу кўзголонда 2 минг кишидан ортиқ эрқак ва аёл катнашиб, улар Аравон, Калигор, Туркман, Чошоғи, Барзанги қаби қишлоқлар аҳолисида ташқил топган эди. Кўзголонда катнашган аёллар: «Ўғилларимизу эрларимизга минг сўм берилса ҳам мардикорликка бермаймиз», деб хитоб қилганлар. Кўзголонлар тарихида Найманча кишлоғи аҳолисининг кўтарилиши диққатга моликдир. Бунда аёллар жасорат ва ташаббус кўрсатиб оломоннинг биринчи сафйда турганлар. Шундан кейин жазо бўлинмаси зўрлик билан аёлларни четлатиб, эрқакларларда тўппонча ҳам бўлган. Одамлар қишлоқ оксоқоли Н. Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлайди. Шунингдек, оксоқолнинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ҳамда 10 минг сўмлик уй жиҳозлари ва молларини йўқ қилган. Оксоқолнинг ўзи Ўш шахрига қочиби қутилган. Бу ерда ҳам кўзголоннинг фаол катнашчиларидан 90 киши камокка олинди, Чор ҳуқумати ўлкада кўзголонларни бостириш учун 14 батальон, 33 казак харбий бўлинмаси, 42 тўп ва 69 пулемёт ажратади. Жазо бўлинмалари шафқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А. Куропаткиннинг рус императори Николай II га ёзган рапортида шундай сатрлар бор: «Сиз император Олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюқ Россия олдида ўз содиқлиғини унутганлиғи, жиноий ишлар қилганлиғи учун Туркистон аҳолиси каттик жазоланди». Кўзголон катнашчиларидан 3000 дан ортиқ киши судга берилиб, улардан 347 таси осиб ўлдиришга ҳукм этилган. Бирок, вазиятни янада қескинлаштирмаслик учун улардан 51 таси қатл

килиниб, колганларига ўлим жазоси камок ва сургун билан алмаштирилди. Юзлаб одамлар турли муддат билан камокка хукм этилди. Айрим шахар ва кишлоклар бутунлай яксон килинди. Кўплаб уйлар куйдирилди ва мол-мулклари таланди. Айникса, Жиззах кўзголончиларига нисбатан вахшийларча муносабатда бўлинди. Бу жихатдан Жиззах галаёни иштирокчиси Тўра Норбойнинг хотиралари бизга кўп нарсани ойдинлаштириб беради. «Жазо бўлинмалари тогда кочиб юриб, оч қолиб, кишлокдан овкат олиб келиш учун тушган Мавлон Айматовни ушладилар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ўн кунгача хар куни бир бор калтаклаб, устидан сув куйдилар. Аскарлар кишлокдан кетадиган бўлдилар. Шунда улар бу 7 кишини калтаклаб, ўлдириб кетдилар». Кўзголон катнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга кочиб, сўнг Жиззахга кайтиб келиб, бошидан кечирганларини куйидагича баён этган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шахарга тушиб кетдим. Йўлда кўп аскарларни кўрдим. Уларни ёнида халқдан талаб олинган кимматли рўзгор ашёлари тўг-тоғ бўлиб ётибди. Аскарлар кимматли ипак сўзаналарни, атлас ва шохи кўрпаларни отларига ёпиб кўйибдилар. Ипак газламаларни, шохи кўрпаларни тупрокка ёзиб устида агнаб ётибдилар. Ховлига чиксалар ҳам шохи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чикмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва кўйлар турибди. Оёк остида босилиб ётган кимматли нарсаларни кўриб, жуда раҳмим келди. Эски шахар йўлида кетаётганимда Янги шахарга караб катор-катор бораётган хотин-кизларни кўрдим. Улар мендан: «Аскарлар талаб кетган нарсаларни кайтариб бераётган эмиш, деб эшитдик, шу тўғрими?» деб сўради, Мен буни кўрмаганлигимни айтдим. Эски шахарга тушсам, энг яхши бинолар, махаллалар, шахар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар куйиб, ер билан теп-текис бўлган. Бунда бойўгли сайрамоқда. Халқ оч ва ялангоч, жуда огир ахволда. Бу ахволни кўриб кўп ачиндим».

«Бир куни, — деб ёзади кўзголон иштирокчиси Мамашариф Хусаинов, — шахар атрофини аскарлар ўраб, хар ховлига беш-олтитадан бўлиб киравердилар. Одамларни уриб-сўкиб уйларида кувиб чикдилар. Бешиқдаги болаларни ечиб олишга кўймадилар. Халқни бозор майдонига тўплаб, ёш ва жйнсларйга караб тўдаларга ажратдилар. Атрофларига тўп ва пулемётлар ўрнатдилар. Аскарлар баъйзи одамларни кулогидан бураб, тўп огзига олиб бориб, кейин кўйиб юборадилар. Баъзилари одамларга караб милтикларини шарк-шурк килиб кўркитадилар. Одамлар орасида Окпошшо Жиззах халқини отиб юборди, энди хаммамизни отар экан, деган гап таркалди.. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиглади. Аскарлар уларни милтик кўндоги билан урардилар. Бир вақт Янги шахардан бир отлик аскар чопиб келиб: «Сиз, маккор Жиззах халқи подшохи аъзамнинг олий фармонига итоат килмаганликларингиз учун подшохи аъзам сизларни отувга буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гунохларингизни Окпошшодан талаб олибдилар. Сизлар энди бу шахарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шахардан 25 чакирим нарига сургун киламиз», деди. Аскарлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб хайдадилар. Кун бенихоят иссик, хаммаёкни чанг-тўзон коплаган, Эски шахарга келадиган сув Янги шахарда бўғиб кўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Бизларни аскарлар югуртирди. Бир ерга тўхтатиб, хамминг ёнини кавлаб, бор пулларини кокиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йикилганларни милтик кўндоклари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой оламни тутар эди. ёш болалар сувсизликдан юраги кўйиб, ўлиб колаверди. Хомиладор хотинлар тугиб етибди, аскарлар уларга карашга йўл бермайди. Аскарлар югуришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, кўлларидаги узукларни,

кулокларидаги сиргаларини юлиб олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, то яхши кийимларигача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азобукубатлар билан шом пайтида Килич чўлига олиб бориб, ташлаб кайтдилар. Одамларда овкат ҳам, кўрпа-ёстик ҳам йўк эди. Хамма оч ва сувсиз колди. Кечаси биз кишлокларга бориб овкат олиб келиб, хаммага оз-оз улашиб турдик. Бир тўп одамлар оч қолиб, касалликдан ўлдилар. Улар 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат берди».

Баён этилган сатрларда, асосан кўзголончиларнинг ота-оналари ва оила аъзоларига килинган азоб-укубатлар хақида фикр юритилаётир. Кўзголончиларнинг ўзларига нисбатан қўлланилган жазолар бундан ҳам каттик бўлган. Маъмурлар Жиззахда кўзголон кўтарилганини рўкач қилишиб 2000 гектар унумдор ерни давлат фойдасига ўтказишади. Шу тарика дехконлар ҳаётининг асосий манбаи ҳисобланган ердан маҳрум этилган. Шулар қаторида ташаббускор кўзголончилар осиб ўлдирилди.

Генерал-губернатор А. Куропаткин баён этилган жазо чораларининг келажакда аскотишини юқорида келтирилган рапортида қуйидагича таърифлаган эди: «Туб аҳоли шуни яхши билсинки, рус қони тўқилган тақдирда айбдорлар осиб ўлдирилиши баробарида уларни ерлари Андижон (Дўкчи эшон — Х. З.) кўзголови иштирокчилариники қаби тортиб олинадилар. Хар бир галаёнДан кейин қатъий равишда қўлланилаётган бу тартиб туб аҳолини рус ҳукуматиға қарши қурол кўтармасликка мажбур этиши лозим». Шуни айтиб ўтиш керакки, юқори табақа орасида дилида чор ҳукуматиға ва мардикорликка олишға қарши бўлган қишилар йўқ эмас эди. Улар ўз мақсадларини ошқор этишдан чўчиб, пинхона иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик миллионер Мирқомил Мирмўминбоев Кўкон ва Маргилон шаҳарлари мингбошилари номиға қуйидагича хат юборган: «Шаҳрингиздаги аҳоли ва бойларға мардикорликка қарши чиқишларини айтинг. Россиянинг аҳоли жуда танг, шунинг учун ҳеч нарсадан кўркманглар. Хаммангиз бир ёқадан бош чиқариб иш юритсангизлар, мардикор олинишиға қарши кўзголон кўтарилиши осон. Хозирги вазиятда ҳукумат амалдорларига пул бўлса бас, хамма ишни битирадилар. Менинг ҳалойикни кўзголонға ундаш ҳаракатим билиниб текширув ўтказилганда 150 минг сўм бериб ўзимни саклаб қолдим, Шу боисдан сизлар ҳам хавотирланмай ҳаракат қилаверинглар». Мирқомил Мирмўминбоев бундай хатларни бошқа жойларға ҳам юборган. Бирок, юқори табақа вақиллари кўрқоклик ва лоқайдлик қилиб қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Хатто миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганлиги учун ўзларини ўтга уришға чўчидилар. Натижада халқ галаёнларини жиқслаштирадиган сиёсий қуч — раҳбар. топилмади. Тош, гишт парчаси, таёқ, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар билан қуролланган оми омма милтик, тўппонча, қилич, пулемёт ва тўпларға эға бўлган империя қўшинларига қарши ўзлари билганича қураш олиб бордилар. Жазо бўлинмаларининг ваҳшийлиги ўлкада жуда хатарли вазиятни юзаға келтирди. Бундан ваҳимаға тушган маҳаллий табақа вақиллари ва зиёлилар аҳволни юмшатиш, ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишға қаратилган фармонни амалға оширишға чор маъмурларига яқиндан ёрдам беришға жазм этдилар. Хатто улар «авом халқни» кўзголон кўтарганликлари ўчун истилочи маъмурлардан кечирешларини илтижо қилдилар. Ўша йили «Туркистон вилояти» рўзномасининг саҳифаларида рус императорини қўқларға кўтарувчи ва мардикорликка бориш хар бир қишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги хақида шеъру мақолалар чоп этилди.

Шунингдек, маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва зиёлилар бошчилигида «маҳаллий ёрдам қомитетлари» тузилди. Улар мардикорларни тўплаш, жўнатишға

кўмаклашиш билан бир каторда жамоадан уларнинг эҳтиёжи учун маблаг тўпладилар. Кахатчиликдан, жазо бўлинмаларининг киргинларидан нихоятда толиккан халойикнинг кайта кўзголон кўтаришга холи колмади. Баён этилган кулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати император фармонини амалга оширишга катъий равишда киришди.

1916 йил 23 августида А. Куропаткин мардикорликка; сафарбар килиш тадбирлари хакида буйрук чикарди. Унда мардикорликка олинадиган одамлар сони куйидагича таксимланган: Сирдарё вилояти 60 минг, Самарканд вилояти 32407, Фаргона вилояти — 51233, Еттисув вилояти 43000 ва Каспий орти вилояти 13830 киши белгиланди.

Сафарбарлик 1916 йил 18 сентябридан то 1917 йил февраль буржуа-демократик инкилоби галабасига қадар давом этди. П, Ковалёвнинг берган маълумотларига кўра, мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинск, Нижний Новгород, Козон, Самара, Перм, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринослав, Одесса, Запорожье, Керч Тбилиси, Ботуми ва бошқа жойларга жўнатилган.

Чор маъмурияти белгиланган 200470 киши ўрнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар килишга муваффақ бўлди. Улардан 101600 киши— Россиянинг гарбий қисмига, 4000 киши — Сибирга, 7405 киши Кавказга юборилган. 10 мингдан ортиқ киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорлар харбий ва саноат корхоналарида, конларда, темирўллар қурилишида, ўрмонлар ва айрим капиталистларнинг хўжалиқларида бетиним ишлатилди. Улар очликдан, хўрликдан, машаккатли меҳнатдан кўл азият чекдилар. Улар орасида совук урушдан, турли касалликлардан ўлганлар в.а ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Мардикорликка ёлланган аждодларимиз хаёти халқ оғзаки ижодиётида куйидагича акс этган:

Поездингни жилдирган,
Ўтхонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинскага кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскага кетказган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарагайзоринг қул бўлсин.
Яигитларни қийнаган,
Николайинг йўқ бўлсин.

Сўқ ошини ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қорда қарагай қесганман,
Ҳеч ҳақимдан қечмайман...!

Ўзбек мардикорлари машаккатли ва оғир хаётнинг асири бўлиб қолмай, қураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар, харбий бўлинмалар билан тўқнашдилар. Улар орасида маҳаллий аҳоли билан биргаликда инкилобий ҳаракатларда фаол қатнашган кишилар бор эди. Мардикорлар февраль буржуа-демократик инкилобидан кейин ўз ватанига қайтишга эришдилар ва ўлканинг кейинги сиёсий-иқтисодий хаётида фаоллик қўрсатдилар.

1916 йил кўзголони чор ҳукуматинг мустамлакачилик сиёсати авжига минган кезде юзага келди. У миллий зулмга, ўлканинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

(Кўзголннинг тарихий ахамияти шундаки, у бутун Туркистон заминида яшаётган турли миллат ва элатлар сиёсий онги ўсишига ва қурашларда чиниктиришга олиб келди. Шунингдек, унда аёлларнинг фаол катнашиши муҳим воқеа саналади. Бу ҳол тарихда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кўзголон кенг қулоч ёйиши баробарида чор ҳукумати ҳукмронлигидан норози бўлган айрим юқори табақа вакиллари ҳаракатга чорлади. Улар ўлка мустақиллигини тиклаш учун кўзголондан фойдаланиб қолишга уриндилар. Кўзголон чор ҳукуматининг ўлкадаги қуч-қудратини заифлаштириб, февраль буржуа-демократик инқилоби галабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади. Унинг ижобий томонларидан яна бири шундаки, рус императорининг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонининг тўла амалга оширилишига кескин зарба берди. Натижада мўлжалланган мардикорлар сонининг ярими жўнатилди. Бу минглаб оилаларнинг хонавайрон бўлишидан саклаб қолди. Кўзголон ўзбек ва бошқа қавмларнинг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қураш тарихида ўчмас из қолдирди.

Ҳамид Зиёев